

Олексій Ляшенко

### **УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ПРОЦЕСІ ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЇ ЄВРОПИ (1991–1995 РР.)**

У 2005 р. виповнилося 10 років відтоді, коли було безстроково продовжено дію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), який є вагомим чинником забезпечення безпеки і стабільності у сучасному світі. Українська держава взяла активну участь у цьому процесі, однією з перших у світі добровільно відмовившись від ядерної зброї. Зараз можна почути різні оцінки того, чи варто було Україні відмовлятися від ядерної зброї та скорочувати звичайні озброєння. Втім, на наш погляд, десять років тому ці кроки України

посприяли становленню молодій державі, залученню її до загальноєвропейського процесу створення нової системи безпеки на континенті.

Україна підписала документи Ради з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЄ) у лютому 1992 р., а у червні 1992 р. – Паризьку хартію<sup>1</sup>. З цього часу Україна формально стала повноправним учасником процесу укріплення безпеки і співробітництва у Європі. Однак фактично Україна вже діяла у межах домовленостей НБСЄ. Так, на 46-й сесії Генеральної асамблеї ООН у 1991 р. вона вперше брала участь як незалежна держава. Значну увагу на цій сесії українська делегація приділила вирішенню питань роззброєння та міжнародної безпеки.

У першому комітеті ГА ООН тодішній Міністр закордонних справ України А.Зленко більш детально визначив ставлення України до цих питань, зокрема, він озвучив українське бачення конкретних кроків на шляху ядерного роззброєння, а саме: якнайшвидше припинення випробувань ядерної зброї, знищення наявних її запасів та гарантій невиробництва у майбутньому. Водночас Україна не заперечувала проти збереження погодженого мінімального запасу ядерного стримування<sup>2</sup>. У числі 44-х країн Україна виступила співавтором проекту резолюції з питання “Договору про всеохоплюючу заборону випробувань ядерної зброї”, у якій пропонувалося провести переговори з цієї теми у межах Конференції по роззброєнню<sup>3</sup>. Також Україна була співавтором проекту резолюції “Запобігання гонці озброєнь у космічному просторі”, який було схвалено ООН<sup>4</sup>. За сприяння України ГА ООН прийняла і такий документ, як проект резолюції “Про укладення ефективних міжнародних договорів про гарантії державам, які не мають ядерної зброї, проти застосування або загрози застосування ядерної зброї”, у якому, зокрема, зазначалося, що найефективнішою гарантією була б цілковита ліквідація ядерної зброї<sup>5</sup>.

Україна активно виступила за створення зон, звільнених від ядерної зброї, а також за скорочення звичайних озброєнь, зокрема у Європі, адже це питання торкалося і збройних сил, розташованих в Україні. Україна висловила наміри стати учасником переговорного процесу з цього питання і виступила співавтором проекту

резолуції “Заходи по зміцненню довіри і безпеки та роззброєння у сфері звичайних озброєнь у Європі”. Показово, що цей проект був поданий від імені НБСЄ та України і Білорусі, які на той час ще не були її учасниками. Зокрема, у проекті наголошувалося, що новий порядок у сфері безпеки у Європі, повинен, як і раніше, базуватися на процесі, початок якому поклала НБСЄ, яка є важливим фактором стабільності у той момент, коли на континенті відбуваються значні позитивні процеси, інколи, на жаль, супроводжувані воєнними конфліктами<sup>6</sup>.

Україна була співавтором проекту резолюції “Регіональне роззброєння”, у якому наголошувалося на необхідності докласти колективні зусилля на регіональному рівні для сприяння роззброєнню, нерозповсюдженню ядерної зброї та зміцненню довіри. Було підкреслено, що в ході втілення цих заходів у життя слід враховувати специфіку кожного регіону і вільне волевиявлення зацікавлених сторін<sup>7</sup>.

Нарешті, на 46-й сесії ГА ООН, Україна офіційно підтвердила, що визнає такі норми НБСЄ і ООН, як непорушність кордонів, відмова від територіальних претензій, забезпечення прав національних меншин (у тому числі – надання їм умов для виявлення і збереження етнічної, релігійної і культурної самобутності), як невід’ємні умови забезпечення міжнародної та національної безпеки.

Позицію України з питань роззброєння на 46-й сесії ГА ООН виклав тодішній Голова Верховної Ради України Л. Кравчук. Він, зокрема, запропонував перетворити процес знищення військових потенціалів на такий, що охоплював би всі регіони і всі країни світу, заявив про бажання України стати безпосереднім учасником переговорного процесу з цієї проблеми, а також підкреслив позитивне ставлення України до нерозповсюдження ядерної зброї і оголосив про тимчасовість її перебування на території України, про прагнення стати без’ядерною і позаблоковою державою, збереження статусу держави вільної від хімічної зброї, що цілком відповідало міжнародним зусиллям, спрямованим на обмеження і ліквідацію зброї масового знищення<sup>8</sup>.

24 жовтня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Заяву “Про без’ядерний статус України”, у якій було чітко викладено позицію

України відносно зброї масового знищення, розміщеної на її території. У документі, зокрема, порушувалося питання про право України на контроль за незастосуванням розміщеної на її території зброї. А також заявлялося про проведення політики, спрямованої на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування у мінімальні строки і дотримання положень Договору між СРСР і США про скорочення стратегічних озброєнь від 1991р. у частині, що стосувалася зброї, розміщеної в Україні.

Також у Заяві висловлювалося прагнення до переговорів з іншими “ядерними” країнами колишнього СРСР про знищення ядерної зброї та підкреслювалася готовність України приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (далі ДНЯЗ) від 1968 р. і укласти з МАГАТЕ відповідну угоду про гарантії<sup>9</sup>.

На підставі аналізу документів ми можемо дійти висновку, що ще до вступу у НБСЄ Україна сформулювала своє ставлення до актуальних проблем міжнародної безпеки, над вирішенням яких працювала НБСЄ, у відповідності до принципів Народи, було створено передумови для включення України у НБСЄ.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Звернення “До парламентів і народів світу”, у якому, зокрема, наголошувалося, що Україна як європейська держава готова приєднатися до Гельсінського заключного акта 1975 р., Паризької хартії та інших документів НБСЄ.

Також Звернення містило заклик до парламентів і урядів країн НБСЄ підтримати наміри України стати безпосереднім і рівноправним учасником загальноєвропейського процесу, брати участь у інших європейських структурах<sup>10</sup>. Протягом лютого – червня 1992 р. Україна підписала документи НБСЄ і підтвердила свої наміри скоротити до 2000 р. армію до кількості 200-220 тис. чоловік<sup>11</sup>, а також рішучість не застосовувати ядерну зброю і свої наміри суворо дотримуватися положень ДНЯЗ і Конференції з біологічної і токсичної зброї 1972 р., брати участь в укладенні міжнародної угоди з заборони і ліквідації хімічної зброї, висловила готовність вжити необхідних заходів, що виключають передачу ядерних технологій і експертних знань з розробки зброї масового знищення іншим країнам. Отже, починаючи з 1992 р., головним аспектом діяльності

України у межах НБСЄ стало виконання взятих зобов'язань зі скорочення і ліквідації озброєнь.

Ще у Декларації про державний суверенітет України було заявлено про право України на власні збройні сили. 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України була ухвалена Постанова “Про військові формування на Україні”, згідно з якою всі дислоковані на її території війська підпорядковувалися Верховній Раді, створювалося Міністерство оборони, Уряду доручено приступити до створення Збройних Сил і Республіканської гвардії<sup>12</sup>. 12 вересня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон України “Про правонаступництво України”, у якому, зокрема, зазначалося, що Україна є правонаступником за міжнародними договорами СРСР, які не суперечать Конституції України та її інститутам<sup>13</sup>. Відповідно до цього Закону 30 вересня 1991 р. Указом Президії Верховної Ради у відання України передано частини прикордонних і внутрішніх військ колишнього СРСР, розміщені на українській території<sup>14</sup>.

Україна у процесі створення власних Збройних сил взяла за основу ті частини, що були на момент розпаду СРСР розміщені на її території: 3 військові округи і Чорноморський флот. Очевидно, що навіть для України такий військовий потенціал був надто великим. Для Європи ж була неприпустимою ситуація, коли така держава, як Україна, знаходилася за межами Договору про звичайні збройні сили у Європі. Зрештою, для України, як і для інших країн СНД, приєднання до ДЗЗС було умовою отримання західної допомоги. У внутрішньому плані, проблема приєднання до Договору України, з огляду на ряд заяв російського керівництва, що ніякого поділу Збройних Сил колишнього СРСР не буде і що всі чотири флоти СРСР належать Росії<sup>15</sup>, звелася до забезпечення національної безпеки і отримання своєї частки зі спадку СРСР. Верховна Рада України заявила, що Україна, як правонаступник СРСР, вважає обов'язковим виконання ДЗЗС і готова до переговорів<sup>16</sup>.

Проблема полягала у тому, що відповідно до ДЗЗС колишній СРСР мав певну квоту по звичайних озброєннях на європейській частині своєї території. Після розпаду Союзу тут виникло сім держав (Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Грузія, Вірменія та Азербайджан). Їм належало розділити частку СРСР між собою

для того, щоб потім приєднатися до ДЗЗС. Переговори з цього приводу почалися у грудні 1991 р. Вони проходили складно, в основному, через позицію, яку зайняла Росія, відверто вимагаючи для себе явно завищений відсоток озброєнь. Природно, це викликало спротив решти учасників переговорів. Тоді російська сторона запропонувала застосовувати метод “узагальненого показника” на основі площі держави і протяжності її кордонів. Згідно з цим методом, частка Росії становила 54,1%, а України – 21,8%. Однак Росією було враховано північні території, у яких, в принципі, неможливо розміщувати танки і бронетранспортери, а відтак Росія діставала у цих видах озброєння перевагу у центральних районах на кордонах з Україною, Білоруссю та країнами Балтії. Тому така пропозиція теж не зустріла підтримки з боку решти учасників переговорів. Далі ініціативу перехопила Україна, яка запропонувала визначити “усереднений критерій”, який виводився з урахуванням необхідної кількості зброї, потреби у зброї відносно до кількості населення і кількості зброї у сусідніх країнах, чисельності населення всередині країни, врахування регіональних рівнів і загальної квоти озброєнь, потреби у військовій техніці відповідно до національної концепції оборони. Згідно з цим підходом на долю України припало 27,9% зброї колишнього СРСР у Європі<sup>17</sup>. Внаслідок тривалих переговорів у Ташкенті було підписано спеціальну угоду<sup>18</sup>, що врегулювала спірні питання і відкрила шлях до приєднання колишніх радянських республік до ДЗЗС.

1 липня 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили у Європі<sup>19</sup>. Після цього Україна почала скорочення своїх Збройних Сил відповідно до зобов’язань, взятих під час вступу до НБСЄ, 10 липня 1992р., коли Президент України та Міністр закордонних справ України у ході саміту НБСЄ у Гельсінкі підписали заключний акт щодо кількості особового складу збройних сил у Європі, тимчасову угоду про введення у дію ДЗЗС і вручили грамоту про ратифікацію ДЗЗС Верховною Радою України<sup>20</sup>. За словами заступника начальника Генштабу Збройних Сил України М. Пальчука, протягом 1993 – 1999 рр. кількість особового складу військ зменшилася більш ніж у 2 рази. Подібних прикладів не знала жодна армія Європи<sup>21</sup>.

У січні 1993 р. Україна однією з перших підписала Паризьку конвенцію про заборону хімічної зброї<sup>22</sup>. Отже, на початок 1993 р., Україна виконала частину взятих при вступі до НБСЄ зобов'язань. Однак нерозв'язаним залишалося найскладніше питання – питання про ядерну зброю колишнього СРСР на території України.

З припиненням існування Радянського Союзу, доля його ядерного потенціалу опинилась у центрі уваги світового співтовариства. З появою на карті світу чотирьох країн, що володіли ядерною зброєю, на перший план вийшли проблеми, пов'язані з її нерозповсюдженням та реалізацією договору про скорочення стратегічних ядерних озброєнь.

Системи, розміщені в Україні, були здатні здійснити запуск 1700 ядерних боєголовок. Отже, за своїм ядерним потенціалом Україна займала 3-тє місце в світі після США і Росії. Від самого початку свого існування як незалежної держави вона задекларувала свої наміри позбутись ядерної зброї і стати без'ядерною державою. Наша держава взяла активну участь у розв'язанні проблеми радянського ядерного арсеналу у рамках СНД. Так, Україна стала учасником Угоди СНД про спільні заходи у сфері ядерних озброєнь, підписаної 21 грудня 1991р. у Алма-Аті, яка передбачала формування спільної політики з ядерних питань. Згідно з цією угодою Україна, Білорусь і Казахстан погоджувалися на єдине командування військово-стратегічними силами, єдиний контроль над ядерною зброєю, зобов'язувалися забезпечити до 1 липня 1992 р. виведення до Росії тактичних ядерних ракет для розукомплектування за спільним контролем, зобов'язалися приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (далі – ДНЯЗ)<sup>23</sup>. Таким чином, Україна почала практично виконувати задекларовані зобов'язання. Починаючи з середини січня і по березень 1992р., з України було виведено 57% тактичних ракет<sup>24</sup>. Щоправда, у зв'язку з порушенням Росією процесу розукомплектування і знищення, відсутністю належного контролю, тодішній Президент України Л.Кравчук видав розпорядження про тимчасове припинення виводу тактичних озброєнь до забезпечення гарантій її ліквідації, підкресливши необхідність встановлення міжнародного контролю за цим процесом<sup>25</sup>. Завдяки цьому було створено міжнародну комісію у складі України, Росії, Білорусі і Казахстану з питань

вивезення і знищення ядерної зброї. 6 травня 1992р., раніше визначеного терміну, Україна виконала свої зобов'язання щодо ліквідації тактичних ядерних ракет. Слід зазначити, що процес виведення тактичних ядерних ракет був першим досвідом України у набутті нею без'ядерного статусу. Тому він був позначений певними прорахунками з боку України. Насамперед, коли ракети були виведені до Росії і Україна порушила питання про компенсацію ядерного палива, російське керівництво відмовилось вирішувати це питання.

Більш важливою і складною була проблема стратегічних озброєнь. Вирішення цього питання Україною було зумовлене, зокрема, й зобов'язаннями, взятими під час вступу до НБСЄ. Як і у випадку із тактичними ракетами, Україна стала учасником угод країн СНД від 30 грудня 1991 р. та 14 лютого 1992 р. відносно статусу стратегічних сил на території СНД, єдиного контролю і командування над ними, а також строків ліквідації ядерної зброї в Україні та Білорусі. Зокрема, ці домовленості визначали, що “ядерна кнопка” знаходилась у Росії, але використання стратегічних ракет було можливе лише за погодженням з лідерами країн СНД. Також встановлювався строк виведення стратегічних озброєнь – кінець 1994 р<sup>26</sup>.

У той же час відповідно до Закону про правонаступництво України на порядку денному було приєднання до договорів по роззброєнню, укладених ще СРСР. Це були Договір про скорочення стратегічних озброєнь (СТАРТ-1) між СРСР і США від 1991р. та Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 р. 23 травня 1992 р. було підписано Лісабонський протокол до СТАРТ-1. Згідно з ним Україна зобов'язувалася ратифікувати СТАРТ-1 та якнайшвидше приєднатися до ДНЯЗ як без'ядерна держава<sup>27</sup>.

Відповідно до СТАРТ-1 Україна мала скоротити 130 ракет СС-19, зберігаючи 46 ракет СС-24 та стратегічні бомбардувальники. Враховуючи промахи, допущені під час виведення тактичних ракет, про які йшлося вище, до ратифікації СТАРТ-1 українське керівництво підійшло більш ретельно. У Верховній Раді України було створено спеціальну робочу групу, яка опрацьовувала шість основних аспектів ліквідації ядерної зброї: військово-політичне значення, військово-технічне, фінансово-економічне, екологічні питання, соціальні проблеми військовослужбовців, звільнених у запас вна-



слідок ліквідації ядерної зброї, а також гарантії безпеки України. Після вивчення цих питань було зроблено висновок: у військово-політичній сфері – ядерна зброя в Україні має бути скорочена у рамках СТАРТ-1; військово-технічні аспекти цілком не вирішувалися, конкретних технологій віднайдено не було; зовсім не вписувалися у стан української економіки фінансово-економічні аспекти скорочення.

Отже, більшість депутатів Верховної Ради дійшли висновку, що Україна зможе здійснити це лише за участі світового співтовариства. Невизначеними залишалися і екологічні, соціальні питання та гарантії безпеки України<sup>28</sup>. Таким чином, швидкої ратифікації СТАРТ-1 Верховною Радою України не відбулося. Слід зазначити, що у 1993 р. питання ядерних ракет в Україні було досить актуальним для українського суспільства. При цьому, ставлення до ліквідації стратегічних ракет було досить неоднозначним. Можемо виділити у 1993 р. принаймні чотири точки зору на те, чи зможе ядерна зброя на території України стати стримуючим фактором. Прихильники першої стверджували, що це цілком можливо. Другий підхід був більш витонченим. Він також базувався на визнанні стримуючого потенціалу ядерної зброї, але зазначалося, що Україна ніколи не зможе стати фактором ядерного стримування у західному розумінні. Третій підхід, навпаки, заперечував стримуючий потенціал ядерної зброї. Натомість цінність ядерної зброї визначалася тим, що Україну з ядерною зброєю ніколи б не втягли у військовий конфлікт. Нарешті, прихильники останнього підходу розглядали ядерну зброю як нищівний для української безпеки фактор і вважали, що справжню безпеку Україні могла гарантувати інтеграція у регіональні і пан'європейські економічні і політичні структури і процеси, вбачаючи у наявності в Україні ядерної зброї найбільшу перешкоду на цьому шляху<sup>29</sup>.

Характерною рисою суспільного ставлення до ядерної зброї було й те, що досить складно пов'язати прихильників тієї чи іншої точки зору з якоюсь політичною течією в тогочасній Україні. Наприклад, необхідність збереження ядерної зброї в Україні доводили представники діаметрально протилежних політичних партій: С. Хмара (представник правих партій) та комуніст Б. Олійник. Перший об-

грунтував небезпеку з боку Росії, спроможність України самотужки контролювати ядерну зброю. Також С. Хмара закликав не забувати урок з тактичними ракетами і те, що, на його думку, Україна лише проголосила намір позбутись ядерної зброї, а не зобов'язалася це зробити. Звертав він увагу й на те, що реально ніхто у світі не поспішав повністю позбутись ядерних арсеналів, а Україну до цього примушували. Зважаючи на вже взяті зобов'язання, С. Хмара відстоював необхідність скорочення лише частини стратегічних ракет, передбаченої СТАРТ-1<sup>30</sup>. Політичний противник "націоналіста" С. Хмари Б. Олійник також застерігав від можливості агресивних дій Росії відносно України<sup>31</sup>.

Міжнародне співтовариство, зважаючи на існування в Україні такого неоднозначного ставлення до ядерної зброї, висловило занепокоєння, а західні держави зайняли досить жорстку позицію. Так, представник штабу ядерного планування та відділу оборонного і політичного планування НАТО В. Маркус на міжнародній конференції, присвяченій ролі України для європейської безпеки, обґрунтував таку позицію тим, що українські ракети націлені на країни Альянсу і це не може непокоїти Захід<sup>32</sup>.

Незважаючи на жорстку позицію Заходу, Верховна Рада України ратифікувала СТАРТ-1 з низкою застережень, що стосувалися ліквідації лише частини ядерної зброї<sup>33</sup>. На відміну від Верховної Ради України, Уряд нашої країни і Президент Л. Кравчук були рішуче налаштовані позбутись ядерної зброї, що й засвідчило підписання Тристоронньої угоди президентів США, Росії та України 14 січня 1994 р. Відповідно до неї президенти США і Росії визнали важливість надання компенсації Україні, Казахстану і Білорусі за вартість високозбагаченого урану, що містився у ядерних боєзарядах, розташованих на території цих країн. Також президенти США і Росії проінформували Л.Кравчука, що готові надати Україні гарантії безпеки відразу після набрання чинності СТАРТ-1 і приєднання України до ДНЯЗ як держави, що не володіє ядерною зброєю<sup>34</sup>. Після підписання цього документа більшість застережень Верховної Ради було відхилено, незважаючи на те, що деякі депутати критично, як свідчить преса, поставилися до повноважень Президента Л.Кравчука підписувати такий документ<sup>35</sup>.

Таким чином, Україні залишалося зробити останній крок, щоб виконати зобов'язання, взяті при вступі до НБСЄ – приєднатися до ДНЯЗ<sup>36</sup>. Відповідно до Лісабонського протоколу, потрібне було укладення окремої угоди між Україною і Росією з демонтажу боєголовок. Однак переговори зайшли у глухий кут після того, як Президент Росії Б. Єльцин заявив 29 січня 1992 р. про те, що ядерна зброя, розміщена в Україні, має перейти під повний російський контроль<sup>37</sup>.

Захід, визначаючи Росію як єдиного спадкоємця СРСР за ДНЯЗ, не відреагував на таку заяву. Натомість Україна, виходячи з проголошених цілей розвитку власних збройних сил і недопущення розміщення іноземних військ на її території, почала зміцнювати адміністративний контроль над стратегічними силами, розташованими в Україні.

Зокрема, такий контроль включав фінансування технічного обслуговування та витрат на утримання персоналу. Також українським керівництвом було вироблено власну позицію з приводу приєднання до ДНЯЗ, враховуючи попередній досвід ядерного роззброєння України. Головним чином, зауваження української сторони стосувалися приєднання України до ДНЯЗ як без'ядерної держави.

Так, заступник голови комісії Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки О. Черноусенко зазначив, що поділ країн на ядерні та неядерні відповідно до ДНЯЗ є, по суті, дискримінаційним, бо закріплює вічне право перших на володіння ядерною зброєю і не гарантує припинення її нарощування, перешкоджаючи появі нових ядерних держав.

Україна, на момент укладення ДНЯЗ у 1968 р., у складі СРСР брала активну участь у створенні ядерної зброї і мала її на своїй території. Відповідно до Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно державної власності і боргів від 1983 р., ядерна зброя в Україні оголошувалася власністю останньої. Тому, зважаючи на положення ДНЯЗ, Україна фактично була ядерною державою. Крім того, статус неядерної держави, на думку О. Черноусенка, не давав Україні змоги надалі розвивати діяльність з ефективного впливу на процес роззброєння у світі – найголовнішу мету України у проголошенні власної без'ядерності. Тому, враховуючи зазначені

чинники, було б доцільно приєднатися до ДНЯЗ як тимчасово ядерна держава, що володіє зброєю, успадкованою від СРСР<sup>38</sup>.

Президент України Л.Кучма також відзначив, що ДНЯЗ, укладений у 1968 р., не передбачав ситуації, коли держава володіє успадкованими боєзарядами. Виступаючи перед Верховною Радою, Л. Кучма також наголосив, що подальше зволікання з ратифікацією ДНЯЗ призведе до ізоляції України у світі як держави, що не виконує своїх зобов'язань. Далі Президент обґрунтував неможливість використання, створення і утримання Україною ядерного арсеналу, нагадав, що на 1995 р. планувався перегляд ДНЯЗ і Україні для того, щоб взяти участь у цьому процесі, необхідно приєднатися до ДНЯЗ. Л. Кучма підсумував, що правомірним є приєднання України до ДНЯЗ із заявами, що відображають фактичний стан зі статусом нашої держави, який склався на 1994 р<sup>39</sup>.

Після тривалих дебатів 16 листопада Верховна Рада України ратифікувала ДНЯЗ із наступними застереженнями: по-перше, договір не охоплює повною мірою унікальної ситуації, що склалася внаслідок розпаду СРСР; по-друге, Україна є власником успадкованої від СРСР ядерної зброї; по-третє, наявність ядерної зброї на території України до її повної ліквідації та відповідна робота з утримання, обслуговування та ліквідації не суперечить ст. I та II ДНЯЗ; по-четверте, загроза силою або її використання проти України буде розглядатися як виняткові обставини, що загрожують її найвищим інтересам. Наприкінці вказувалося, що Закон набере чинності після надання Україні гарантій безпеки ядерними державами, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа<sup>40</sup>.

Якнайкраще суті отримання гарантій відповідала Будапештська нарада НБСЄ, темою якої була безпека у Європі. Слід зазначити, що текст українського Закону про приєднання до ДНЯЗ викликав неоднозначне тлумачення у країн-депозитаріїв Договору, насамперед – Росії. Зокрема, російська делегація висунула вимогу включити до тексту Меморандуму пункт, який би зобов'язав переглянути Закон України про приєднання до ДНЯЗ і зняти вищезначені застереження<sup>41</sup>. Однак делегація України зайняла однозначну позицію щодо непорушності застережень. Компромісним можна вважати запис у

преамбулі, що Україна “не володіє” ядерною зброєю, оскільки “володіння” передбачає оперативний контроль, якого Україна не мала, на відміну від поняття “власності”, що є невід’ємним юридичним правом України. Таким чином, на нашу думку, таке формулювання можна трактувати не як приєднання України до ДНЯЗ як неядерної держави, а в розумінні того, що вона не може використовувати цю зброю у військових цілях.

Після тривалих узгоджень 5 грудня 1994 р. у рамках саміту НБСЄ було підписано Меморандум про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до ДНЯЗ. Відповідно до цього документа Росія, США і Велика Британія підтвердили свої зобов’язання поважати незалежність і суверенітет України та її кордони; утримуватися від загрози силою, чи її використання проти територіальної цілісності і політичної незалежності України, крім самооборони; утримуватися від економічного тиску на Україну; домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні, якщо остання стане жертвою акту агресії або погрози використання ядерної зброї; не застосовувати ядерну зброю проти України, крім випадку нападу на них та їх союзників України спільно, або в союзі з державою, що володіє ядерною зброєю<sup>42</sup>. Також у односторонньому порядку гарантії безпеки Україні надали Франція та Китай<sup>43</sup>. Крім Меморандуму, була оприлюднена Спільна декларація європейської безпеки, у якій висловлювалося прагнення США, Росії, Великої Британії та України підтримувати існуючу тенденцію щодо розвитку структури європейської безпеки<sup>44</sup>.

Одним з найголовніших підсумків НБСЄ у 1994 р. стало прийняття Будапештського документа НБСЄ, у якому формулювалися подальші завдання НБСЄ у сферах запобігання конфліктам, кодексу поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки, принципи побудови загальної і всеохоплюючої безпеки для Європи у ХХІ ст. та ряд інших важливих рішень<sup>45</sup>. Одним із співавторів цього документа була Україна.

З приєднанням України до ДНЯЗ нерозривно пов’язана її участь у Конференції по перегляду положень Договору, яка відбулась у 1995 р. Слід зазначити, що велику роль в успіху Конференції відіграв приклад таких держав, як Україна та Південна Африка, які за

різних історичних обставин набули ядерну зброю і свідомо від неї відмовились. Учасників Конференції можна поділити на дві групи. Першу становили ядерні держави та країни Європи, які виступали за безумовну і беззастережну пролонгацію Договору. Іншу групу становили такі держави, як Іран, Малайзія, Єгипет, Сирія та Нігерія. Вони вбачали у продовженні строку дії ДНЯЗ можливість увічнення ядерної зброї і посилення домінування ядерних держав. Отже, пропонували продовжити дію ДНЯЗ на 25 років. Крім того, ще напередодні Конференції ряд країн висунули свої заперечення і вимоги. Так, Індонезія і Мексика вимагали повної заборони ядерних випробувань, а Єгипет – оприлюднення ізраїльської ядерної програми<sup>46</sup>. Індія вказувала на те, що у існуючому вигляді ДНЯЗ є дискримінаційним і таким, що не гарантує контролю над неядерними державами<sup>47</sup>.

Українська делегація, як і решта країн Європи, виступала за безстрокове продовження дії ДНЯЗ. Зважаючи на досягнення України у цьому плані, її було обрано віце-головою Конференції і головою Першого головного комітету. За словами тодішнього заступника Міністра закордонних справ України К.Грищенка, українська сторона сформулювала низку заходів і принципів, які повинні були сприяти подальшому роззброєнню. Деякі з них були відображені у заключних рішеннях Конференції: про якнайшвидше укладання договору про заборону ядерних випробувань, досягнення прогресу на переговорах про заборону виробництва матеріалів для військових цілей, а також про надання з боку ядерних держав повних гарантій безпеки неядерним країнам учасникам ДНЯЗ у формі міжнародно-правового документа.

Відповідно до рішень Конференції, у цьому контексті особливий інтерес викликав Меморандум про гарантії Україні, наголошувалося на необхідності використання цього досвіду<sup>48</sup>. Багато в чому завдяки позиції України більшістю учасників Конференції було схвалено рішення про безстрокову пролонгацію ДНЯЗ.

Таким чином, проголосивши намір стати без'ядерною державою у 1990 р. і приєднавшись до НБСЄ у 1992 р., Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері безпеки і роззброєння у Європі. Зважаючи на те, що Україна успадкувала від СРСР величезний військовий по-

тенціал (включаючи й ядерну зброю), процес виконання Україною своїх зобов'язань був складним і викликав неоднозначне ставлення всередині України і за її межами. Аналіз документів також свідчить, що керівництво держави у особі Президента та Верховної Ради, виконуючи взяті зобов'язання, послідовно відстоювало національні інтереси України, продиктовані необхідністю гарантування національної безпеки, що проявилось у ході приєднання до СТАРТ -1 і ДНЯЗ.

Виконання Україною взятих під час вступу до НБСЄ зобов'язань у сфері роззброєння і політичному плані надало нашій державі високої репутації в світі, підвищило її авторитет на міжнародній арені. Свідченням цьому є роль України на Конференції по продовженню дії ДНЯЗ. Виконання Україною зобов'язань щодо ліквідації ядерних озброєнь було оцінено на саміті ОБСЄ у 1996 р. як історичний крок на шляху зменшення ядерної загрози і створення єдиного простору безпеки у Європі<sup>49</sup>, що засвідчив Підсумковий документ Лісабонського саміту ОБСЄ 1996 р. Зрештою, виконання взятих зобов'язань довело відданість України загальноєвропейським принципам безпеки, незастосування сили у вирішенні спорів, про що свідчить приєднання України до Конвенції з примирення і арбітражу у межах НБСЄ<sup>50</sup>, і стало важливим кроком у залученні України до загальноєвропейського процесу.

Звичайно, десять років по тому для європейської спільноти більш актуальними є інші питання (проблеми реформування ЄС, боротьба з тероризмом, забезпечення енергоносіями), а питання ядерної безпеки є чимось непорушним і усталеним. Втім, на наш погляд, роль, що її відіграла наша держава у розв'язанні найбільш актуального питання європейської безпеки 10 років тому, є вагомим аргументом на користь реального, а не на рівні декларацій, підключення України до вирішення сучасних проблем Європи, і насамперед, приєднання до спільних з ЄС проектів енергозабезпечення.

<sup>1</sup> Батирев С, Демиденко В. Президент України задоволений візитом у Францію // Правда України. – 1992. – 19 червня

<sup>2</sup> Документ ООН А /С.1/46/ PV.3. – С.83-85

<sup>3</sup> Архів МЗС України. Фонд документів ГА ООН Док. ООН А /С.1/46/ PV.33. – С.9–10

<sup>4</sup> Архів МЗС України. Фонд документів ГА ООН Док. ООН А /С.1/46/PV.34. – С.32–34

<sup>5</sup> Архів МЗС України. Фонд документів ГА ООН Док. ООН А /С.1/46/PV.36. – С.44–45

<sup>6</sup> Архів МЗС України. Фонд документів ГА ООН Док. ООН А /С.1/46/PV.34. – С.58

<sup>7</sup> Архів МЗС України. Фонд документів ГА ООН Док. ООН А /С.1/46/PV.34. – С.59-61

<sup>8</sup> Радянська Україна. – 1991. – 3 жовтня

<sup>9</sup> Заява Верховної Ради України “Про без’ядерний статус України” // Демократична Україна. – 1991. – 26 жовтня

<sup>10</sup> Звернення Верховної Ради України “До парламентів і народів світу”, 5 грудня 1991р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №8

<sup>11</sup> Рождение военной державы // Московские новости. – 1992. – 9 августа

<sup>12</sup> Постанова Верховної Ради України «Про військові формування на Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №38. – С.506

<sup>13</sup> Закон України “Про правонаступництво України” // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №46. – С. 617

<sup>14</sup> Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №44. – С.1268–1269

<sup>15</sup> Указ Президента України “Про збройні сили України” // Демократична Україна. – 1991. – 14 грудня; Литовкин В. Маршал авиации Евгений Шапошников протестует против действий руководства Украины // Известия. – 1992. – 6 января

<sup>16</sup> Заява Президії Верховної Ради України “Про Договір про звичайні збройні сили у Європі” // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №5. – С.49

<sup>17</sup> Гречанінов В., Ларцев В. Важкий шлях до компромісу // Голос України. – 1992. – 25 червня

<sup>18</sup> Голос України. – 1992. – 16 травня

<sup>19</sup> Постанова Верховної Ради України “Про ратифікацію Договору про звичайні збройні сили у Європі та Угоди про принципи і порядок його виконання” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №37. – С.551

<sup>20</sup> Голос України. – 1992. – 11 липня

<sup>21</sup> Пальчук М. Перехід на якісні параметри – нагальна вимога часу // Військо України. – 1999. – №11-12. – С.5

<sup>22</sup> Грищенко М.В. Розбудова національних збройних сил та проблема роззброєння в Україні // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Вип.4. – С.82

<sup>23</sup> Алма-Атинська Декларація; Угода про спільні заходи щодо ядерної зброї // Демократична Україна. – 1991. – 24 грудня

<sup>24</sup> Григор’єв А. В інтересах миру і співробітництва // Голос України. – 1992. – 3 березня



<sup>25</sup> Підтверджено незмінність намірів // Демократична Україна. – 1992. – 17 березня

<sup>26</sup> Див.: Матіяшек П. Ядерна спадщина. Міжнародно-правові аспекти успадкування Україною ядерної зброї СРСР // Політика і час. – 1995. – №2. – С.13

<sup>27</sup> Архів Верховної Ради України Ф.№Р-1, оп. 22, спр.8, арк.136

<sup>28</sup> Гречанинов В. Военное наследие бывшего Советского Союза // Материалы международной конференции “Украина и европейская безопасность: проблемы обороны”. – К., 1993. – С.26

<sup>29</sup> Див.: Материалы международной конференции “Украина и европейская безопасность: проблемы обороны”. – К., 1993. – С.43

<sup>30</sup> Хмара С. Ядерная Украина: аргументы за // Материалы международной конференции “Украина и европейская безопасность: проблемы обороны”. – К., 1993. – С.50

<sup>31</sup> Олійник Б. Два роки в Кремлі. – К., 1992. – С.101

<sup>32</sup> Маркус В. Ядерная Украина: аргументы против // Материалы международной конференции “Украина и европейская безопасность: проблемы обороны”. – К., 1993. – С.51–53

<sup>33</sup> Архів МЗС України Ф. ОФ., спр.7074, арк.122-127; Див. Матіяшек П. Назв. праця

<sup>34</sup> Тристороння заява Президентів України, США і Росії // Урядовий кур’єр. – 1994. – 18 січня

<sup>35</sup> Світ про підписання Тристоронньої заяви президентів України, США і Росії // Україна. Європа. Світ. – 1994. – 2 лютого

<sup>36</sup> Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, 1968 р. // Закони України. – Т.14. – С.435–439

<sup>37</sup> Див.: Матіяшек П. Назв. праця // Політика і час. – 1995. – №3. – С.25

<sup>38</sup> Черноусенко О. ДНЯЗ: усвідомлена необхідність // Голос України. – 1994. – 17 листопада

<sup>39</sup> Виступ Президента України Л.Кучми на сесії Верховної Ради України 16 листопада 1994р. // Голос України. – 1994. – 18 листопада

<sup>40</sup> Архів Верховної Ради України Ф.№Р-1, оп.22, спр. 10, арк.18-19; Закон України “Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.” // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №47. – С.421

<sup>41</sup> Писаренко С., Горват М. Попрацювали не тільки на себе. Нотатки з Будапештської зустрічі // Голос України. – 1994. – 8 грудня

<sup>42</sup> Архів МЗС України Ф. ОФ., спр.7309, арк.14–15; Меморандум про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до ДНЯЗ // Голос України. – 1994. – 9 грудня; Українська газета. – 1994. – 22 грудня

<sup>43</sup> Архів МЗС України Ф. ОФ., спр.7309, арк.20;75

<sup>44</sup> Архів МЗС України Ф. ОФ., спр.7309, арк.49; Див.: Деркач Н. Холодним миром Європу не злякати // За вільну Україну. – 1994. – 7 грудня

<sup>45</sup> Будапештський документ 1994 г. На пути к подлинному партнерству в новую эпоху. – Будапешт, 1994

<sup>46</sup> Див.: Договір о нераспространении ядерного оружия под угрозой // Зеркало недели. – 1995. – 11 марта

<sup>47</sup> Архів МЗС України Ф. ОФ., спр.7741, арк.128

<sup>48</sup> Грищенко К. Продовжено безстроково // Політика і час. – 1995. – №6. – С.5–7

<sup>49</sup> Лиссабонський документ 1996г. – Lissabon, 1996. – С.1

<sup>50</sup> Закон України “Про ратифікацію Конвенції з примирення і арбітражу у рамках НБСЄ” // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №20. – С.145